

ו. על הסמכות להתקין 'על דבר תורה' - עיון משווה בבבלי ובירושלמי

אחת מן השאלות הנוקבות העומדת לדיון בשני התלמודים היא השאלה, באיזו מידה יש סמכות לחכמים להתקין תקנות העומדות לכאורה בניגוד לדין תורה. הנחה פשוטה ורווחת היא ההנחה שאין בידי חכמים הכוח והסמכות לעשות זאת, ולכן, כאשר תקנת חכמים זו או אחרת נראית כעומדת בניגוד לדין תורה, עולה מיד השאלה: כיצד - באיזו סמכות - עשו זאת?

בעיוננו הפעם נשווה בין התייחסות התלמוד הבבלי להתייחסות התלמוד הירושלמי לשאלה עקרונית זו.

א. תקנת רבן גמליאל הזקן בעניין ביטול גט על ידי הבעל

שנינו במסכת גיטין פרק ד משנה א:

השולח גט לאשתו והגיע בשליח, או ששלח אחריו שליח, ואמר לו: גט שנתתי לך במל הוא - הרי זה במל.

קדם אצל אשתו או ששלח אצלה שליח ואמר לה: גט ששלחתי לך במל הוא - הרי זה במל.

אם משהגיע גט לידה, שוב אינו יכול לבטלו.

ובהמשך, במשנה ב, שנינו:

בראשונה היה עושה בית דין במקום אחר ומבטלו, התקין רבן גמליאל הזקן שלא יהו עושין כן, מפני תיקון העולם.

מהאמור במשנה יוצא שקודם תקנת רבן גמליאל הזקן, די היה לבעל המבקש לבטל גט ששלח לאשתו, לכנס בית דין במקום ישיבתו ולבטל בפניהם את הגט, אך כיוון שאפשרות זו יכולה לגרום תקלות¹, תיקן רבן גמליאל הזקן שלא יבטלו את הגט בדרך זו, אלא הגט יבטל בפני השליח, או בפני האישה לפני שהגט יגיע לידה.

מה הדין אם מישהו לא שעה לתקנת רבן גמליאל הזקן, ולמרות

1. בגמרא (בבלי, לג ע"א) מובאים שני הסברים למהות התקלות: לדעת ר' יוחנן יש לחשוש שמא האישה לא תשמע על ביטול הגט ותלך ותינשא, והילדים אשר תלד יוגדרו כממזרים. לריש לקיש הסבר אחר; ע"ש.

התקנה ביטל את הגט בפני בית דין שכינס? האם יש תוקף לביטול הגט? על כך נחלקו תנאים בברייתא המובאת בגמרא (לג ע"א):

תנו רבנן:

ביטול (לאחר תקנת רבן גמליאל כפני בית דין - רש"י) מבוטל, דברי רבי. רבן שמעון בן גמליאל אומר, אינו יכול לבטלו, שאם כן, מה כח בית דין יפה?

וכאן מעלה הגמרא את השאלה העקרונית אשר לה הקדשנו את עיוננו; היא שואלת על דעתו של רבן שמעון בן גמליאל:

ומי איכא מידי דמדאורייתא בטל גיטא, ומשום מה כח בית דין יפה' שרינן אשת איש לעלמא?

הגמרא שואלת בעצם: תהיה חשיבות תקנתו של רבן גמליאל הזקן אשר תהיה, אם מדין תורה יש תוקף לביטול גט בפני בית דין, הרי מדין תורה האישה עודנה בסטטוס של אשת איש? הכיצד יכולים חכמים להפקיע את תוקף הביטול, ולהתיר בכך לאישה שהיא בעצם אשת איש, להינשא למי שליבה חפץ בו? והגמרא משיבה:

אין, כל דמקדש, אדעתא דרבנן מקדש, ואפקעינהו רבנן לקידושין מיניה.

והסביר רש"י:

אדעתא דרבנן מקדש: להיות קידושין הלן כדת משה וישראל, והרי הם אמרו שיפקיעו כל קידושין שבישראל על ידי גט כזה, הילכך פקעי, שעל מנת כן קידשה.

עפ"י דברי רש"י יוצא, שיש לבאר את הדברים כך: לדעת רשב"ג, בהתירו לאישה להינשא, אין אנו נותנים תוקף למסמך שמדין תורה הוא חסר תוקף. זאת אין בסמכותם של חכמים לעשות, שהרי אין להם סמכות להתקין תקנה בניגוד לדין תורה. ההיתר לאישה להינשא הוא על בסיס תקנת חכמים, שבעל שביטל גט בפני בית דין (בניגוד לתקנת רבן גמליאל הזקן), מעשה הקידושין שלו בטל למפרע, ומאחר שכך, האישה היא בסטטוס של פנויה ומותר לה להינשא. ולטענה שעשויה להיטען כי גם בהפקיעם את הקידושין פועלים חכמים בניגוד לדין תורה, יש להשיב כי הדברים אינם כך, שהרי 'כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש' - בשעת הקידושין אומר המקדש: 'הרי את מקודשת לי... כדת משה וישראל', ומכיוון שכך, המקדש אישה נתן מראש סמכות לחכמים להפקיע את הקידושין, אם ימצאו זאת לנכון, ולהכריז עליהם כבלתי תקפים.

נעבור עתה לעיון בסוגיה המקבילה בתלמוד הירושלמי, מסכת גיטין פרק ד הלכה ב (מה ע"ג). לאחר שהביאה הברייתא הנ"ל (מחלוקת רבי ורשב"ג) שואלת הגמרא:

יאות אמר רבן שמעון בן גמליאל, מאי טעמא דרבי?

דבר תורה הוא שיבטל, והן אמרו (לפי הנחתו של רבן שמעון בן גמליאל) שלא ביטל ודבריהן עוקרין דברי תורה?
וכי זיתים על שמן, וענבים על היין, לא תורה הוא שיתרום, והן אמרו שלא יתרום מפני גזל השבט, ולא עוד אלא שאמרו: עבר ותרם אין תרומתו תרומה. רבי אושעיה בר אבא אמר לרבי יודן נשייא: באגדה דסבך (=רבי) מאן דייק לן?

מעיון ראשוני בדברי הירושלמי עולה כי נקודת המוצא של אמוראי ארץ ישראל היא הפוכה מנקודת המוצא של אמוראי בבל. בעוד שהבבלי שואל על רבן שמעון בן גמליאל, שואל הירושלמי דווקא על רבי. הירושלמי אינו 'נבהל' ממתן תוקף מוחלט לתקנת רבן גמליאל הזקן, גם אם משמעות הדבר היא שלפנינו תקנה שעשויה לעקור דין תורה, ולכן אין לתלמוד בעיה עם עמדת רבן שמעון בן גמליאל, להפך: 'יאות (=יאה) אמר רבן שמעון בן גמליאל', והשאלה היא 'מאי טעמא דרבי? וכתשובה משיבה הגמרא: 'דבר תורה הוא שיבטל, והן אמרו שלא ביטל, ודבריהן עוקרין דברי תורה?'. מהמשך דברי הגמרא עולה כי תשובה זו אינה מניחה את דעת המקשן והוא מוסיף ושואל: הרי ראינו שחכמים קבעו שאין להפריש זיתים כתרומה על שמן, ולא ענבים כתרומה על יין 'מפני גזל השבט'², זאת, למרות ההיתר לעשות זאת על פי דין תורה; רואים אנו אפוא שחכמים לא נמנעו מלתקן בניגוד לדין תורה. מדוע אפוא, תיגרע, לדעת רבי, תקנתו של רבן גמליאל הזקן?

עמדת הירושלמי בדבר הסמכות של חכמים להתקין תקנות בניגוד לדין תורה, בולטת מאוד בדברי ר' אושעיא בר אבא לרבי יודן נשייא (קרי: נסייא), נכדו של רבי: 'באגדה דסבך (=רבי) מאן דייק לן?³, ובהבאתו כמשפט מסיים של הקטע לפנינו.

לסיכום, מההשוואה בין דיון התלמוד הבבלי לדיון התלמוד הירושלמי, בעניין תקנת רבן גמליאל הזקן, עולה, כי בעוד שהבבלי, כדי להסביר מדוע מתן תוקף מוחלט לתקנת רבן גמליאל הזקן (כדברי רבן שמעון בן גמליאל) אינו עומד בסתירה לדין תורה, צריך להזדקק לכלל ש'כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש ואפקעינהו רבנן לקידושין מיניה', הרי לדעת הירושלמי אין בעיה בעצם דברי רבן שמעון בן גמליאל, למרות שעולה מהם לכאורה כי 'דבריהן עוקרין דברי תורה'.

וכאן יש להעיר, אף כי נראה כי עפ"י השקפת התלמוד הירושלמי כוח החכמים להתקין תקנות גדול יותר מאשר עפ"י השקפת התלמוד הבבלי, אין להרחיק לכת ולהסיק כי עפ"י הירושלמי יכולים חכמים לבוא ולעקור

2. כוונת הדברים היא שהכהנים מפסידים הפסד כספי אם הם מקבלים כמות מסוימת של זיתים או ענבים, במקום לקבל אותה כמות בשמן או ביין.

3. דחיינו, מי יכול לתת הסבר מניח את הדעת לדברי סבך?

מצווה מן התורה מעיקרה, או לבטל מעיקרו ענף מענפיה; פשוט שאין להרחיק לכת ולהבין כך את הדברים. למשל, בנושא שלפנינו, נראה שאף לדברי התלמוד הירושלמי, אילו היה רבן גמליאל הזקן מתקין שאין לבעל השולח גט לאשתו, זכות לבטל את הגט לאחר שהוא יצא מתחת ידו, היה הדבר נחשב כחריגה מסמכותו של רבן גמליאל, שהרי הנחה בסיסית בהלכות גיטין היא שהגירושין נכנסים לתוקפם רק ברגע שהגט מגיע לידי האישה, כך שכל עוד לא הגיע הגט לידה רשאי הבעל לבטלו. רבן גמליאל הזקן שינה בסך הכל את נוהל ביטול הגט, והתקין שהבעל אינו רשאי לבטל את הגט בפני בית דין. אין לראות בכך שינוי מהותי עקרוני של אחת מהלכות גיטין, ועל כן אין כאן עקירה של ממש של דברי תורה⁴; וכך גם לעניין הפרשה מזיתים על שמן ומענבים על יין.

בעניינים אלה גרסה ההלכה הקדומה כי הגם שאין להפריש ממין על שאינו מינו⁵, הפרשה של זיתים על שמן וענבים על יין, נחשבת כהפרשה ממין על מינו. חכמים תיקנו שכדי למנוע את 'גזל השבט' יש לראות הפרשה כזאת כהפרשה ממין על שאינו מינו. אין לראות תקנה זו כעקירה ממשית של דברי תורה, שהרי אין כאן יותר משינוי בסיווג הזיתים והשמן והענבים והיין כמינים נפרדים.

ב. תקנת פרוזבול של הלל הזקן

בין יתר התקנות שתוקנו 'מפני תיקון העולם', המנויות בפרקים ד ו-ה במסכת גיטין, מציינת המשנה (פרק ד משנה ג) את תקנת הפרוזבול שתיקן הלל. תקנה זו מאפשרת גביית חוב כספי לאחר שנת השמיטה, למרות שמדין תורה בסוף שנת השמיטה נשמטים כל החובות הכספיים. אף כאן שואל התלמוד הבבלי שאלה עקרונית:

ומי איכא מירי דמדאורייתא משמטא שביעית והתקן הלל דלא משמטא?

והתשובה:

אמר אביי, בשביעית כומן הזה, ורבי היא, דתניא, רבי אומר, 'זוה רבן השמיטה שמו'... כומן שאי אתה משמט קרקע אי אתה משמט כספים, ותקינן רבנן (שלפני הלל) דתשמט זכר לשביעית, ראה הלל שנמנעו העם להלוות זה את זה, עמד והתקין פרוזבול.

מדברי אביי עולה אפוא כי תקנת הלל אינה נגד דין מדאורייתא, אלא כנגד תקנת חכמים שלפני הלל, שתיקנו ששמיטת כספים תהיה נוהגת זכר לשביעית עת נהגה מדאורייתא.

4. ראוי לשים לב כי השימוש במשפט 'ודבריהן עוקרין דברי תורה', מצוי רק בנימוק שניתן בירושלמי לדברי רבי, אך לא בטיעון נגד דבריו 'לא תורה הוא שיתרום, והן אמרו שלא יתרום מפני גזל השבט'.

אך על בסיס תשובה זו מתעוררת שאלה עקרונית נוספת:

ומי איכא מידי דמדאורייתא לא משמטא שביעית ותקינן רבנן דתשממ? (ונמצא הלווה גולן על פיהם - רש"י).

על שאלה זו מיישב אב"י: 'שב ואל תעשה הוא' (והלווה הזה, שב ובטל ואינו עשוה המצווה לפרוע את חובו - רש"י).

באשר לסמכות לעקור מצווה מן התורה ב'שב ואל תעשה' הסביר רש"י: 'וכי האי גוונא מותר לעקור דבר מן התורה כגון שופר ולולב⁵ ודומיהן ב'האשה רבה', דלא עקירה בידים היא, כלומר, אכן יש כאן עקירת דבר מן התורה, אך אין כאן עקירה אקטיבית, אלא רק עקירה פסיבית ב'שב ואל תעשה', ועקירה מעין זאת מותרת.

לאחר מכן מביאה הגמרא את דברי רבא: 'הפקר בית דין (היה) הפקר'.

נחלקו רש"י ותוספות בכוונת דברים אלה של רבא. לדעת רש"י - דבריו הם תשובה שנייה לשאלה הראשונה ('ומי איכא מידי דמדאורייתא משמטא שביעית...'), ולדעת התוספות (לו ע"א, ד"ה מי איכא מידי) - דבריו הם תשובה שנייה לשאלה השנייה ('ומי איכא מידי דמדאורייתא לא משמטא שביעית...'). לדעת רש"י, אף אם נאמץ את שיטת רבנן החולקים על רבי, וסבורים שלשביעית בזמן הזה יש תוקף דאורייתא, לדעת רבא אין מקום לשאול: 'ומי איכא מידי דמדאורייתא משמטא שביעית...'. 'דבדבר שבממון אין כאן עקירת דבר מן התורה, במקום סייג וגדר...! לעומתו, לדעת התוספות אין מקום לענות על השאלה הראשונה 'הפקר בי"ד הפקר', שכן אם נניח שלשביעית בזמן הזה יש תוקף דאורייתא, אין להלל זכות להתיר למלווה לגבות את חובו מצד 'הפקר בית דין הפקר', שהרי בכך הוא מבטל מצוות שביעית מדאורייתא.

לסיכום, האם יש לראות את תקנת פרוזבול של הלל כתקנה המועילה גם כאשר מצוות שמיטת כספים נוהגת מדאורייתא? לדעת התוספות - לא; לדעתם היא מועילה רק כאשר מצוות שמיטת כספים נוהגת מכות תקנת חכמים; לעומתם, לדעת רש"י, לדברי רבא 'הפקר בית דין הפקר', תקנת פרוזבול מועילה גם כאשר מצוות שמיטת כספים נוהגת כמצווה מדאורייתא, אך אין כאן 'עקירת דבר מן התורה', שכן גם לכלל 'הפקר בית דין הפקר' יש תוקף של דבר תורה.

נעבור עתה לעיון בסוגיית הירושלמי בעניין תקנת פרוזבול (שביעית פרק י הלכה ב, לט ע"ג). להלן חלוקת הדברים לארבעה קטעים שונים:

1. אמר ר' חונה, קשייתא קומי ר' יעקב בר אהא: כמאן דאמי מעשרות

5. הכוונה לתקנת חכמים להימנע מתקיעה בשופר ומנטילת לולב כשהחג חל בשבת.

[מדבריהם, כרם כמן דא' מעש']⁶ מדבר תורה - והלל מתקין על דבר תורה?
2. אמ' ר' יוסי, וכי משעה שגלו יש' לבבל לא נפטרו [אלא]⁷ מן המצוות
התלויות בארץ, והשמט כספים נוהג בין בארץ בין בחוצה לארץ - דבר
תורה?

3. חור' ר' יוסי ואמר, 'זוה דבר השמיטה שמוט' - בשעה שהשמיטה נוהגת
דבר תורה השמט כספים נוהג בין בארץ בין בחוצה לארץ [דבר תורה,
ובשעה שהשמיטה נוהגת מדבריהן - השמט כספים נוהגת בין בארץ בין
בחוצה לארץ]⁸ מדבריהן.

4. חמן (=בבבל) אמרין אפילו כמאן דאמ' מעשרות דבר תורה, מורה
בשמיטה שהיא מדבריהן, דתני: 'זוה דבר השמיטה שמוט' - ר' אור: שני
שמיטין [הללו], שמיטה ויובל, בשעה שהיובל נוהג - שמיטה נוהגת דבר
תורה; פסקו היובלות - שמיטה נוהגת מדבריהן.

ניסוח הדברים בירושלמי הוא בדרך כלל מתומצת וקצר, וזה מחייב לא
פעם אחת ללבן היטב את מהלך הסוגיה. ננסה אפוא ללבן סוגיה זו:

במבט ראשון נראה היה לבאר את השאלה (1) 'והלל מתקין על דבר
תורה?' כשאלה זהה לשאלת הבעלי 'ומי איכא מידי דמדאורייתא
משמטא שביעית, והתקין הלל דלא משמטא?' אולם הרי ראינו, בדוננו
על תקנת רבן גמליאל הזקן, כי התלמוד הירושלמי אינו 'נבהל' מהעובדה
כי תקנת חכמים היא לכאורה מנוגדת לדין תורה. לכן נראה כי הירושלמי
אינו מקשה כאן על הלל, הכיצד תיקן תקנה בניגוד לדין תורה, אלא
מנסה רק לברר: ברור שלפי הדעה שתוקף דין מעשרות בזמן הזה הוא
מדברי חכמים⁹ אין לראות בתקנת בפרוזבול של הלל תקנה המנוגדת לדין
תורה, אך לפי מי שסבור שתוקף דין מעשרות בזמן הזה הוא מדבר
תורה¹⁰, כיצד יש לדעתו להתייחס אל תקנת הלל?

על כך שאל ר' יוסי (2): הרי למ"ד דין מעשרות בימי בית שני נוהג
מדבריהם, לא נפטרו ישראל בשעה שגלו לבבל, אלא מן המצוות
התלויות בארץ, אך מהשמטת כספים שהיא 'חובת הגוף', לא נפטרו, והיא
אמורה לנהוג בכל זמן ובכל מקום, וא"כ, אף אם תאמר שמעשרות
מדבריהם, בעל כרחנו אנו אומרים כי 'הלל התקין על דבר תורה'¹¹.

6. כך עפ"י כ"י רומי.

7. כך עפ"י נוסח הראשונים המובאים באהבת ציון וירושלים לשביעית.

8. קטע זה נוסף בכ"י לידן עיי' סופר אחר. נראה שסופר כ"י לידן דילג על
קטע זה ב'דילוג הדומות' ('בחוצה לארץ' - 'בחוצה לארץ').

9. דעת ר' לעזר, ירושלמי שביעית פרק ו הל' א (לו ע"ב): 'מאליהם קיבלו עליהן
את המעשרות'.

10. דעת ר' יוסי בר חנינה (ירושלמי, שם): 'מדבר תורה נתחייבו'.

11. לא כך ביאר בעל פני משה, ע"ש.

לאחר מכן (3) ר' יוסי חזר בו וטען כי יש זיקה בין תוקף חובת שמיטת קרקעות לתוקף חובת שמיטת כספים, על אף הגדרתה כ'חובת הגוף', וע"כ אם נאמץ את הדעה שלחובת מעשרות ושמיטת קרקעות בימי בית שני יש תוקף של דין תורה, הרי אף לחובת שמיטת כספים יש תוקף של דין תורה, ועל כרחנו חייבים אנו להסיק כי הלל התקין תקנה שהיא לכאורה בניגוד לדין תורה¹², ורק לדעה שלחובת מעשרות ושמיטה בימי הבית השני יש תוקף של תקנת חכמים, הרי כך גם לגבי תוקף חובת שמיטת כספים, ולדעה זו פשוט שאין לראות את תקנת פרוזבול כתקנה נגד דין תורה¹³.

וכאן מובאת הדעה שנאמרה בבבל (4) אשר לפיה תקנת פרוזבול בכל מקרה אינה בניגוד לדין תורה. לדעה זו, יש להפריד בין תוקף חובת תרומות ומעשרות בימי בית שני, לתוקף חובת שמיטה. לדעה זו אף אם נאמר כי להפרשת תרומות ומעשרות יש תוקף של דין תורה הרי לחובת שביעית (הן שמיטת קרקעות והן שמיטת כספים) - בגלל זיקתה לדין יובל - יש רק תוקף של תקנת חכמים, ולכן אין בתקנת פרוזבול משום 'תקנה על דבר תורה'.

לסיכום, גישת הבבלי אינה חד-משמעית, ורק לפי ביאורו של רש"י לדברי רבא 'הפקר ב"ד הפקר', תקנת פרוזבול תקפה גם כאשר שביעית היא מדאורייתא, אך אין לראות בכך עקירת דבר מן התורה. באשר לדברי הירושלמי, ביארנו כי לדעת ר' יוסי, תקנת פרוזבול תקפה גם לדעה הגורסת שמעשרות ושמיטה נוהגים בימי הבית השני מדאורייתא, ודבר זה נראה לכאורה כתקנה בניגוד לדין תורה.

12. הדגשנו 'לכאורה'. אף כאן, כמו בתקנת רבן גמליאל הזקן אשר עליה דנו לעיל, ניתן לטעון שאין כאן עקירה של ממש של דברי תורה, שהרי אין הלל מבטל השמטת כספים מכל וכל, שמיטת כספים שרירה וקיימת, אלא שכתובת פרוזבול מאפשרת להימנע ממנה.

13. בעל פני משה ביאר: 'וסבירא ליה לרי' יוסי דהאי דהלל לא מיתוקמא אלא כמאן דאמר לעיל דכל מצות התלויות בארץ, לא נהגו בבית שני אלא מדבריהם'. לענייני ביאר כך מתוך הנחת יסוד שלא יעלה על הדעת שיהלל התקין על דבר תורה. לנוכח מה שהוכחנו מסוגיית הירושלמי במסכת גיטין שלדעת הירושלמי בתנאים מסוימים הדבר כן יכול לעלות על הדעת, דומה כי אין לטעון שלדברי ר' יוסי, תקנת פרוזבול מועילה רק למי שסבור כי בימי בית שני מצוות התלויות בארץ נוהגות רק מתקנת חכמים. תקנת הלל שרירה וקיימת לכל הדעות, גם לדעה כי בימי בית שני יש לשמיטת כספים תוקף של מצווה מן התורה.